

DARIUSZ MATELSKI ▶

Instytut Wschodni Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Badań, Dokumentacji i Poszukiwań Dzieł Sztuki

im. Karola Estreichera jr. w Krakowie

Polityka eksterminacji obywateli Drugiej Rzeczypospolitej przez Trzecią Rzeszę i Związek Sowiecki w latach 1939–1945

Część I: Polityka Trzeciej Rzeszy

Abstract

The Third Reich's attack on Poland on September 1, and the Soviet Union's on September 17, 1939 – without declaring of war – was another attempt to erase the Polish state from the map of Europe. Both the invaders justified their actions, with persecution of national minorities by Polish authorities. Under the German-Soviet agreement of September 28, 1939, the Polish lands were divided between the two states as a part of a secret protocol to the non-aggression treaty between Berlin and Moscow (23 August 1939), known as the Ribbentrop–Molotov Pact.

Both totalitarian ideological systems: Stalinism and Nazism began to execute extermination policy against the citizens of the Republic of Poland. This policy was aimed at destroying the leadership layers of the nation, separation from national culture and tradition (in the case of Poles, also from the Roman Catholic religion) and transforming into *Knechte*, a cheap working-class – in the case of Germans, and a free labour force – in the case of Soviet Union.

One of the basic instruments in the implementation of anti-Polish policy was an unprecedented on such a scale forced displacement of the population. As far as Germany is concerned, so far no such manifestations of anti-Polish policy has ever taken place. During the reign of the Hohenzollern (until November 28, 1918), ethnic assimilation was accomplished by the Germanisation of the population, while in Nazi rule (starting January 30, 1933) it was decided to demote the land and

to displace or to murder the population. In total, during the occupied of Poland, about 1.71 million Polish citizens have been displaced by the German authorities, more than 3 million Jews were killing, as well as 0.5 a million ethnic Poles and more than 20,000 Gypsies.

Keywords: Poles, Gypsies, Jews, German occupation, extermination, genocide

Аннотация

Нападение Третьего Рейха 1 сентября и Советского Союза 17 сентября 1939 г. – без объявления войны – на Польшу был очередной попыткой смести польское государство с карты Европы. Оба захватчика обосновывали свое поведение в том числе притеснением польскими властями национальных меньшинств. В силу немецко-советского соглашения от 28 сентября 1939 г. польские земли поделили между собой оба государства агрессора, как воплощение в жизнь тайного протокола к договору о ненападении, подписанного Берлином и Москвой 23 августа 1939 г., известного как пакт Риббентропа – Молотова.

Обе тоталитарные идеологические системы – сталинизм и гитлеризм – приступили к реализации политики истребления населения Речи Посполитой. Эта политика была направлена на уничтожение ее правящих слоев, отмежевание от национальной культуры и традиции (в случае поляков также от римо-католической религии), превращение в батраков (Knechte) и дешевую рабочую силу – в случае Рейха и на русификацию и превращение в бесплатную рабочую силу – в случае Советского Союза.

Одним из основных инструментов осуществления антипольской этнической политики были не встречавшиеся до сих пор в таком масштабе принудительные переселения и выселения населения. Если речь идет о Германии, то до того времени не наблюдались такого рода проявления антипольской политики. В период господства Гогенцоллернов (до 28 ноября 1918 г.) этническая ассимиляция проводилась прежде всего путем онемечения, а от 1871 г. – германизации населения. В период правления нацистов (от 30 января 1933 г.) было принято решение германизировать землю, а население выселить или истребить. Всего в оккупированной Польше немецкая власть выселила около 1,71 млн польских граждан и уничтожила свыше трех миллионов евреев, пол миллиона этнических поляков и свыше 20 тыс. цыган.

Ключевые слова: поляки, цыгане, евреи, немецкая оккупация, истребление, геноцид

Uwagi wstępne

Bez wypowiedzenia wojny najazd Trzeciej Rzeszy 1 września, a Związku Sowieckiego¹ 17 września 1939 r. na Polskę był kolejną próbą wymazania państwa polskiego z mapy Europy. Obydwaj najeźdźcy uzasadniali swoje postępowanie m.in. prześladowaniem przez władze polskie mniejszości narodowych (Wandycz, 1988, s. 44; Matelski, 1999, s. 84; 1996b, s. 153–192; 2016a, s. 13–48).

Na mocy układu niemiecko-sowieckiego z 28 września 1939 r. ziemie polskie zostały rozdzielone między obydwa najeźdźcze państwa, jako realizacja tajnego protokołu do układu o nieagresji między Berlinem a Moskwą z 23 sierpnia 1939 r., zwanego paktem Ribbentrop–Mołotow (Bonusiak, 2000, s. 3–17), którego pkt 2 brzmiał: „W wypadku nastąpienia terytorialnych lub politycznych zmian na terenach należących do Państwa Polskiego, granica strefy interesów Niemiec i ZSRS przebiegać będzie w przybliżeniu po linii rzek Narew, Wisła i San” (*Diariusz i teki...*, 1972, s. 755–671; Kamiński, 1995, s. 1–14). Przekroczenie tej linii przez wojska niemieckie spowodowało konieczność renegocjacji powyższych postanowień. Ustalono nową linię demarkacyjną wzdłuż biegu rzek Narew – Bug – San, a w tajnym protokole dodatkowym obie strony zobowiązały się do zwalczania polskiego ruchu niepodległościowego. Protokół ten stwierdzał: „Obie strony nie będą pozwalały na swoich terytoriach na żadną agitację polską, dotyczącą terytorium drugiej strony. Będą one likwidowały na swoich terytoriach wszystkie źródła takiej agitacji i informowały się wzajemnie o środkach, podejmowanych w tym celu” (*ZSRR–Niemcy 1939–1941*, 1990, s. 106, dok. 57; Borodziej, Dębski, 2009). Na temat atmosfery w jakiej zawierano traktat z Moskwą szef *Auswärtiges Amt* (niem. MSZ) Joachim von Ribbentrop powiedział w rozmowie z zięciem Benito Mussoliniego i równocześnie włoskim ministrem spraw zagranicznych hr. Galeazzo Ciano 10 marca 1940 r.: „Czułem się na Kremlu jak wśród sta-

¹ Używam określenia sowiecki (od sowiety = rady), gdyż błędnie stosowany w czasach PRL przymiotnik „radziecki” odnosi się do polskich rad miejskich w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795). Nie jest to określenie pejoratywne, w przeciwieństwie do: „Sowiety” (używanego przez marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego) czy „Moskwicini” – jak pisał o Moskalach w XVI w. Mikołaj Rej (Matelski, 2005, s. 9)!

rych towarzyszy partyjnych” (ZSRR–Niemcy 1939–1941, 1990, s. 5). Do realizacji tych zadań Moskwa wciągnęła Międzynarodówkę Komunistyczną, a najbardziej spektakularnym przejawem przyjaźni między Moskwą a Berlinem było odesłanie do Niemiec 20 kwietnia 1940 r. (w urodziny Adolfa Hitlera) (Grünberg, 1989) w specjalnym pociągu kilkuset komunistów niemieckich, którzy po 1933 r. udali się na emigrację do ZSRS (Matelski, 1995, s. 21; 2016, s. 3–4; Dębski, 2003; 2007).

Oba totalitarne systemy ideologiczne: stalinizm i hitleryzm przystąpiły do realizacji eksterminacyjnej polityki względem obywateli Rzeczypospolitej Polskiej, i to wszystkich narodowości. Polityka ta zmierzała do wyniszczenia warstw przywódczych, odcięcia od kultury i tradycji narodowej (w przypadku Polaków także od religii rzymskokatolickiej) oraz przekształcenia w parobków (*Knechte*) i tanią siłę roboczą – w przypadku Niemców oraz rusyfikacji i darmową siłę roboczą – przypadku Związku Sowieckiego (Matelski, 1996b, s. 153–192; 1996c, s. 104–124).

Jednym z podstawowych instrumentów w realizacji antypolskiej polityki narodowościowej były dotąd niespotykane na taką skalę przymusowe przesiedlenia i wysiedlenia ludności. W przypadku Moskwy było to nawiązanie do carskiej polityki wymieszania narodów imperium; była ona systematycznie realizowana od czasów cara Iwana Groźnego, a za rządów Józefa Stalina urosła do oficjalnej polityki narodowościowej państwa sowieckiego (Heller, 1997; Pipes 1990; 2005; 2006). Jeśli chodzi o Niemcy, to dotychczas nie występowały tego typu przejawy polityki antypolskiej. W okresie panowania Hohenzollernów (do 28 listopada 1918 r., czyli formalnej abdykacji cesarza Wilhelma II) asymilację narodowościową realizowano przez najpierw niemczenia, a od 1871 r. germanizację ludności, natomiast w okresie rządów nazistowskich (od 30 stycznia 1933 r.) postanowiono zgermanizować ziemię, a ludność wysiedlić lub wymordować (Broszat, 1961; Łuczak, 1972; 1979; 1988; 1993; 1996; 1997; 2004; 2006; Madajczyk, 1961; 1970; 1984; 1987; Bonusiak, 1981; 1990; 1995; 2006; 2011).

Aby porównać oba ludobójcze systemy – hitlerowski i stalinowski – trzeba dokonać chociażby krótkiej charakterystyki polityki eksterminacyjnej Trzeciej Rzeszy i Związku Sowieckiego.

Polityka eksterminacyjna Trzeciej Rzeszy

Tereny, które przypadły Trzeciej Rzeszy na mocy układu niemiecko-sowieckiego z 28 września 1939 r. zostały dekretem Adolfa Hitlera z 8 października 1939 r. podzielone na „ziemie wcielone do Rzeszy” (*eingegliederte Ostgebiete*), które objęły przedwojenne województwa: śląskie, poznańskie i pomorskie, część województw: białostockiego, kieleckiego, krakowskiego, łódzkiego i warszawskiego; natomiast z pozostałych terenów utworzono Generalne Gubernatorstwo (GG). Rozważano nawet utworzenie polskiego „państwa szczątkowego” (*Reststaat*) z obszarów GG, ale sprzeciwił się tym planom Związek Sowiecki. „Ziemie wcielone do Rzeszy” zwane też „wschodnimi ziemiemi wcielonymi” (*eingegliederte Ostgebiete*) zostały podzielone na okręgi Rzeszy: Prusy Wschodnie (*Reichsgau Ostpreußen*), Gdańsk – Prusy Zachodnie (*Reichsgau Danzig – Westpreußen*), rejencję opolską (*Regierungsgebiet Oppeln*), rejencję katowicką (*Regierungsgebiet Kattowitz*) i Okręg Rzeszy Poznań (*Reichsgau Posen*) przemianowany 29 stycznia 1940 r. na Kraj Warty (*Reichsgau Wartheland*). Spośród okręgów na ziemiach wcielonych największy terytorialnie był Kraj Warty, składający się wyłącznie z obszarów, które w latach 1919–1939 należały do Polski (Deresiewicz, 1950; Nawrocki, 1966; Radziwiłł, 1968, s. 5–38; Matelski, 1994, s. 105–127; 1996a, s. 129–142; 2003, s. 203–248; 2003a, s. 285–332). Z kolei Generalne Gubernatorstwo podzielono na dystrykty: krakowski, lubelski, radomski, warszawski i galicyjski. Po rozpoczęciu wojny niemiecko-sowieckiej (22 czerwca 1941 r.) ziemie wschodnie II Rzeczypospolitej okupowane w latach 1939–1941 przez ZSRS zostały włączone do Komisariatu Rzeszy – Ukraina (województwa: lwowskie, tarnopolskie, wołyńskie i część poleskiego), a pozostałe do Komisariatu Rzeszy – Kraj Wschodu (*Ostland*), tzn. województwa: wileńskie, nowogródzkie i część poleskiego. Do 25 października 1939 r. nowe tereny na wschodzie znajdowały się pod zarządem wojskowym, później władzę przejęły urzędy cywilne, obsadzone wyłącznie przez Niemców. Od tego czasu okręgiem zarządzał namiestnik Rzeszy (*Reichsstatthalter*). Okręgi podzielono na prowincje, a te na rejencje z powiatami. Z kolei Generalnym Gubernatorstwem kierował generalny gubernator, któremu podlegały dystrykty kierowane przez gubernatorów (Janowicz, 1951; Broszat, 1961).

Okupowane przez Trzecią Rzeszę ziemie polskie zamieszkiwało w 1940 r. 22 mln 241 tys. osób. Na ziemię wcielone do Rzeszy przypadało 10 mln 139 tys. osób, w tym: 8 mln 905 tys. Polaków (87,9%), 603 tys. Żydów (6,3%), 599 tys. Niemców (5,9%) oraz 32 tys. innych (0,3%); natomiast

Mapa 1. Podział administracyjny okupowanych ziem polskich w 1940 r. (Matelski, 2007, s. 109)

Mapa 2. Podział administracyjny okupowanych ziem polskich w 1942 r. (Matelski, 2007, s. 139)

na Generalne Gubernatorstwo – 12 mln 102 tys. osób, w tym: 10 84 tys. Polaków (83,3%), 1 mln 347 tys. Żydów (11,2%), 530 tys. Białorusinów i Ukraińców (4,4%), 111 tys. Niemców (0,9%) oraz 30 tys. innych (0,2%) (Łuczak, 1979, s. 212 i 215).

Jeszcze przed wybuchem wojny niemieckie służby specjalne przygotowały listy obejmujące 80 tys. osób (Łuczak, Pietrowicz, 2009), które winny być aresztowane i zlikwidowane jako wrogowie Trzeciej Rzeszy i ruchu na-

rodowosocjalistycznego. Dotyczyło to Polaków i Żydów, jak również tych Niemców zamieszkałych w Polsce, którzy współpracowali z władzami polskimi i nie podporządkowali się w okresie międzywojennym niemieckim nacjonalistycznym ugrupowaniom politycznym, a po 1934 r. *Auslandsorganisation der NSDAP* (Matelski, 1992, s. 181–204; 1993, s. 223–249; 1994a, s. 77–101; 1996, s. 129–151). Akcja ta określona została jako „polityczne oczyszczanie gruntu”, a także „akcja inteligencja” (*Intelligenzaktion*), albowiem wymierzona była w warstwy przywódcze. Spośród Polaków na listach znaleźli się działacze niepodległościowi z okresu zaborów, uczestnicy powstania wielkopolskiego oraz powstań śląskich², a także antyniemiecko nastawieni urzędnicy państwowi, naukowcy, ziemianie i działacze kultury. W ich wyniku w 1939 r. na ziemiach wcielonych do Rzeszy zginęło ponad 40 tys. osób, w tym: ok. 30 tys. w okręgu Gdańsk – Prusy Zachodnie, ok. 10 tys. w Kraju Warty oraz ok. 1,5 tys. na Górnym Śląsku. Ponadto śmierć poniosło 1200 wziętych do niewoli przez Wehrmacht członków Obrony Narodowej (Pindel, 1979; 1995), którzy we wrześniu 1939 r. bronili ojcowizny, m.in. w Mogilnie, Trzemesznie, Kłecku³, Złoczowie i Katowicach (Czyłok, 1995; Lubosz 1996; Bębniak, 2006). Na mniejszą skalę działania eksterminacyjne przeprowadzono w Generalnym Gubernatorstwie, gdzie zginęło ok. 5 tys. osób. Dużym echem w Europie odbiło się aresztowanie i osadzenie w obozach koncentracyjnych w Rzeszy 144 pracowników naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego i 20 Akademii Górniczej w Krakowie zwane *Sonderaktion Krakau* (Gawęda, 1979; August, 1997; Wardzyńska, 2009; Estreicher, 2014, s. 188–189, zapis z 24 stycznia 1982 r.). Masową likwidację grup przywódczych zaczęto tam dopiero w maju 1940 r. pod kryptonimem „nadzwyczajna akcja pacyfikacyjna” (*Außerordentliche Befriedungsaktion* – AB), gdy policja rozeznała już środowiska regionalnych działaczy politycznych i społecznych. Zamordowano wówczas około 3,5 tys. Polaków zaliczanych do grup przywódczych, wśród których byli m.in. b. marszałek Sejmu Maciej Rataj (Hemmerling, 1975; Czajowski, Majchrowski, 1987, s. 42–52; Kołodziejczyk, 1991; Dzię-

² Ponadto władze polskie nie zniszczyły w Warszawie kartotek powstańców wielkopolskich i śląskich oraz agentów wywiadu polskiego w Niemczech, które przejęła Abwehra i Gestapo. Na tych ludzi wydano więc wyroki śmierci (Matelski, 2007, s. 85–106).

³ Szerzej na ten temat dla województwa poznańskiego zob. Pietrowicz, 2016.

ciołowski, 2004, s. 12; Wróbel, 2004), przywódca socjalistów Mieczysław Niedziałkowski (Śliwa, 1980; Ciołkosz, 1981; Cesarski, 1987; Dzieciołowski, 2004, s. 12). oraz sportowiec Janusz Kusociński (Michalik, 1993, s. 4, 235, 291, 348, 354, 357, 366, 373, 378, 382, 394, 409, 422, 426, 427, 432, 536, 630, 651; Bartelski, 1979; Nawrot, 2008). Ponadto rozstrzelano około 3 tys. osób uznanych przez niemieckie władze okupacyjne za element kryminalny (Majer, 1981; 1989; Łuczak, 1993).

Szczególnego rozgłosu nabrała publiczna rzeź na około 100 przypadkowych przechodniach, dokonana przez policję już 4 października 1939 r. w Częstochowie – nazwana przez władze niemieckie „działanie w stanie upojenia krwią” (*Blutrausch*). Aby uspokoić nastroje wśród mieszkańców Generalnego Gubernatorstwa, zarówno narodowości polskiej, jak i niemieckiej, która z kolei obawiała się odwetu ze strony Polaków, generalny gubernator Hans Frank wszczął nawet przeciw sprawcom postępowanie sądowe, którego nigdy nie zakończono. Kolejną tego typu akcją było rozstrzelanie 27 grudnia 1939 r. w Wawrze pod Warszawą 107 osób w odwecie za zamordowanie dwóch niemieckich żołnierzy przez pospolicitych przestępców narodowości polskiej, co wykazało skrupulatnie przeprowadzone śledztwo. A więc machina eksterminacyjna działała ślepo, jednak jak twierdził gauleiter i ostatni nadprezydent Prus Wschodnich Erich Koch (Fuhrer, Schön, 2009): „lepiej powiesić stu ludzi więcej, aniżeli jednego wroga za mało” (Madajczyk, 1970, t. 1–2, passim; Łuczak, 1979, s. 68 i n.).

W 1940 r. rozpoczęto zakładanie na ziemiach polskich okupowanych przez Niemców pierwszych obozów koncentracyjnych⁴, które dzieliły się na kilka kategorii: obozy zagłady (*Vernichtungslager*), obozy koncentracyjne (*Konzentrationslager*), obozy pracy (*Arbeitslager*), obozy karne (*Straflager*) oraz obozy przejściowe (*Übergangslager*). Do tych obozów początkowo deportowano przedstawicieli inteligencji i duchowieństwa katolickiego oraz pastorów ewangelicko-augsburskich, którzy w 1936 r. złożyli przy-

⁴ Już przed wojną działał w Polsce w latach 1934–1939 obóz odosobnienia (koncentracyjny) w Berezie Kartuskiej (na podstawie rozporządzenia Prezydenta RP z 17 czerwca 1934 r., Dz.U. RP 1934, nr 50, poz. 473), gdzie można było osadzać bez wyroku sądowego osoby „zagrożające bezpieczeństwu i spokojowi” (Siekanowicz, 1991; Śleszyński, 2003). Zaś białoruski historyk Anatol Taras wprowadził pojęcie: „polski obóz koncentracyjny w Berezie Kartuskiej” (Taras, 2015, s. 545).

Fot. 1. Adolf Hitler
(1889–1945)
(*Adolf*, b.d.)

Fot. 2. Heinrich
Himmler (1900–1945)
(*Heinrich*, b.d.)

Fot. 3. Hans Frank
(1900–1946)
(*Hans*, b.d.).

Fot. 4. Arthur Greiser
(1897–1946)
(*Arthur*, b.d.).

Fot. 5. Albert Forster
(1902–1952)
(*Albert*, b.d.)

Fot. 6. Erich Koch
(1896–1986)
(*Erich*, b.d.)

Fot. 7. Egzekucja przez Einsatzkomando
w Lesznie w październiku 1939 r.
(*Execution...*, 1939)

Fot. 8. Pacyfikacja wsi polskiej
podczas okupacji niemieckiej
(*Polish farmers...*, 1943)

sięgę na wierność państwu polskiemu. Ich przywódcami byli przyrodni bracia: biskup Juliusz Bursche (Gastpary, 1972; Krebs, 1998; Wegener, 2003) i prof. Edmund Bursche – dziekan Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego (Garlicki, 1982). Juliusza zamęczyło Gestapo w Berlinie, a Edmunda w obozie koncentracyjnym Mauthausen-Gusen koło Linzu w Austrii. Utworzono na okupowanych przez Niemców ziemiach polskich 9 obozów koncentracyjnych i 221 podporządkowanych im organizacyjnie podobozów, które w potocznym języku zyskały określenie „młynów śmierci” (*Knochenmühlen*). Szczególną rolę w wymordowaniu obywateli polskich odegrały obozy zagłady (gdzie były komory gazowe) w Oświęcimiu II (Brzezinka)⁵, Chełmnie nad Nerem, Bełżcu, Treblince, Sobiborze i Majdanku, gdzie kierowano wyłącznie Żydów i Cyganów (Krasuski, 1998, s. 470–473). Jednak w komorach gazowych zginęła tylko część Żydów, bowiem większość wymordowano na oczach – i niejednokrotnie przy obojętności Polaków (*Dialog*, 2002, s. 39–50; *Polityka*, 2002, s. 96; Gilbert, 2002; Rees, 2005) – na ulicach getta i poza gettami poprzez niewolniczą pracę (racja żywnościowa dla Żydów wynosiła 184 kalorie, podczas gdy do przeżycia konieczne jest co najmniej 2 tys. kalorii) (Szarota, 2010). Z ok. 3,5 mln Żydów wyznaniowych i ok. 30 tys. Romów mieszkających w okresie międzywojennym na ziemiach polskich, ocalało zaledwie kilka procent, albowiem skazano ich na zagładę z zasady (za pochodzenie narodowościowe i rasowe)⁶. Natomiast Polak, aby paść ofiarą okupanta niemieckiego musiał: a) udzielać się przeciwko Niemcom przed wojną; b) działać w konspiracji; c) nielegalnie handlować; d) być wziętym

⁵ Za negowanie istnienia komór gazowych w niemiecko-nazistowskim obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu w 2002 r. sąd w Opolu (za dokonanie tzw. kłamstwa oświęcimskiego) pozbawił dr. Dariusza Ratajczaka – magistranta prof. Jerzego Ochmańskiego w Instytucie Historii UAM w Poznaniu oraz doktoranta prof. Stanisława S. Nicieji w Instytucie Historii Uniwersytetu Opolskiego – autora broszurki pt. *Tematy niebezpieczne*, na trzy lata prawa wykonywania zawodu nauczyciela akademickiego. Został on przez komisję dyscyplinarną relegowany z Uniwersytetu Opolskiego. Jednak sąd odstąpił od wymierzenia kary więzienia „...ze względu na niską szkodliwość społeczną czynu” (*Gazeta Wyborcza*, nr 202 (4110) z 30 sierpnia 2002, s. 5).

⁶ Według historiografii sowieckiej oraz historiografii PRL w obozach koncentracyjnych na okupowanych ziemiach polskich miało zginąć ponad 3 mln obywateli polskich, tj. około 1,4 mln Polaków, około 1,6 mln Żydów i około 50 tys. Cyganów (Kamiński, 1964; Łuczak, 1993, s. 113, 128 i 133).

jako zakładnik; e) mieć pecha (np. podczas zatrzymania na ulicy – m.in. w łapance – nie mieć przy sobie dowodu tożsamości – *Kennkarte*). Łącznie z rąk okupanta niemieckiego zginęło około pół miliona etnicznych Polaków⁷ (razem ze stratami w powstaniu warszawskim i w partyzantce) (Matelski, 1999, s. 185–221).

Akcja eksterminacji inteligencji polskiej była kontynuowana po wkroczeniu wojsk niemieckich na okupowane dotychczas (1939–1941) przez ZSRS tereny wschodnie Polski. We Lwowie rozstrzelano wówczas około 3 tys. osób, w tym 21 profesorów akademickich (m.in. prof. Romana Longchamps de Bérier i jego trzech synów) (Albert, 1989; Bonusiak, 1989; Redzik, 2005, s. 245–270; 2006, s. 5–108; Draus, 2007, s. 25–26; Połuszejko, 2011; Matelski 2016a), a także około 2 tys. osób w miastach Wołynia i Podola. Na rozkaz Heinricha Himmlera (Longerich, 2012; 2014) umieszczono w obozach koncentracyjnych na dłuższy okres „wszystkich buntujących się księży, wrogo nastawionych wobec Niemiec Czechów, Polaków, komunistów oraz podobną hołotę”. Ujęto wówczas także kilkuset komunistów polskich oraz ponad 600 księży i zakonników katolickich (Lubicz, Woliński, 1957, s. 71–111; Zieliński, 1982; Sziling, 1988)⁸.

Jednak w germanizacji zajętych terenów polskich największe szkody narodowi polskiemu przyniosły masowo przeprowadzane akcje przesie-

⁷ Za etnicznego Polaka uważano obywatela II Rzeczypospolitej narodowości polskiej.

⁸ Jak podaje Krzysztof Krasowski, w Generalnym Gubernatorstwie postawę biskupów polskich – według raportów Delegatury Rządu na Kraj przesyłanych do Londynu – można podzielić następująco: 1) zajmujących nieprzejednane stanowisko wobec okupanta: bp Marian Leon Fulman (diecezja lubelska), abp Stanisław Gall (archidiecezja warszawska), bp Stanisław Kostka Łukomski (diecezja łomżyńska), bp Antoni Julian Nowowiejski (diecezja płocka), kard. Adam Stefan Sapieha (archidiecezja krakowska); 2) lojalnych wobec okupanta (tzw. aktywiści): bp Jan Kanty Lorek (diecezja sandomierska), bp Teodor Kubina (diecezja częstochowska); 3) super lojalnych wobec okupanta: bp Czesław Kaczmarek (diecezja kielecka, który w liście pasterskim z maja 1940 r. pisał: „raz jeszcze zwracam się z upomnieniem, abyście, poniechawszy wszelkich waśni i knoń politycznych pracowali sumiennie, tym bardziej nie wolno nakłaniać ucha na podszepty podejrzanych ludzi, gdyby usiłowali wciągnąć społeczeństwo nasze, zwłaszcza młodzież, do nieobliczalnej konspiracyjnej akcji”); bp Czesław Sokołowski (diecezja podlaska, o którym Delegatura Rządu na Kraj w raporcie do Londynu pisała, iż „oportunizm sprowadzał go na pozycje daleko idącego lojalizmu wobec okupanta”) (Krasowski, 1996, s. 66, 109–110, 138, 148, 163, 182–183, 221 i 227).

dleńcze. Zadanie to 7 października 1939 r. A. Hitler powierzył H. Himmlerowi, którego mianował Komisarzem Rzeszy dla Umacniania Niemczyzny (*Reichskommissar für die Feistigung des deutsche Volkstums*). Podlegały mu utworzone w urzędach okręgowych Kraju Warty i Gdańsk – Prusy Zachodnie początkowo Specjalne Sztaby (*Sonderstabe*), a następnie Urzędy dla Przesiedlania Polaków i Żydów (*Amt für Umsiedlung der Polen und Juden*), których działania koordynował Centralny Urząd Przesiedleńczy (*Zentralumwanderugsstelle*) w Poznaniu, w ekspozyturą w Łodzi (*Litzmannstadt*) (Gomolec, Kubiak, 1962; Łuczak, 1979, s. 117 i n.).

Tabela 1. Wysiedlenia Polaków przez władze niemieckie w latach 1939–1944 (Matelski 1995, s. 24; 2016, s. 15)

Nazwa terytorium	Liczba wysiedlonych
Kraj Warty	630 000
Śląsk	81 000
Pomorze	124 000
Okręg białostocki	28 000
Rejencja ciechanowska	25 000
Wysiedlenia „dzikie” (głównie Pomorze)	35 000
Generalne Gubernatorstwo	787 000
R a z e m	1 710 000

W pierwszej kolejności wysiedlono z ziem wcielonych do Rzeszy resztki ocalałej inteligencji oraz działaczy politycznych i społecznych, osoby przybyłe na tereny okupowane po I wojnie światowej i uznane za wrogo nastawione do Niemiec, właścicieli przedsiębiorstw i gospodarstw rolnych, które przejęto na rzecz skarbu Rzeszy, osoby ubogie, inwalidów i chorych (Musielak, 2008; Musielak, Głodowska, 2015), Żydów oraz tzw. element kryminalny. Wysiedleni mogli ze sobą zabrać 20 zł, ręczny bagaż o wadze 25–30 kg na osobę dorosłą i 10 kg na dziecko. Według danych niemieckich z ziem wcielonych wysiedlono około 920 tys. osób, z tego 460 tys. skierowano do Generalnego Gubernatorstwa, a pozostałe na roboty przymusowe do Rzeszy i okupowanej Francji, około 45 tys. dzieci w celach germani-

zacyjnych oraz do obozów koncentracyjnych (Jastrzębski, 1969; Nawrocki, 1996, s. 119–127; Rutowska, 1984; 2003; Łuczak, 2015). Ponadto akcja wysiedleńczą objęto ponad 300 wsi Generalnego Gubernatorstwa w dystrykcie lubelskim i galicyjskim (Zamojszczyzna), z których wysiedlono 116 tys. osób oraz 171 tys. przy tworzeniu poligonów wojskowych i około 500 tys. po upadku powstania warszawskiego. Ogółem w okupowanej Polsce władze niemieckie wysiedliły około 1,71 mln obywateli polskich (tabela 1).

Ponadto kilkadziesiąt tysięcy obywateli polskich przebywało w niemieckich obozach jenieckich – dla oficerów (*Oflag*) oraz podoficerów i żołnierzy (*Stalag*) (Matelski, 1997, s. 17–42). Polityka eksterminacyjna przejawiała się także w niszczeniu kultury polskiej, grabionej przez okupanta niemieckiego w latach 1939–1944.

DR HAB. DARIUSZ MATELSKI, PROF. UAM

Instytut Wschodni Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Badań, Dokumentacji i Poszukiwań Dzieł Sztuki im. Karola
Estreichera jr. w Krakowie
d.matelski1963@op.pl

Bibliografia

- Albert, Z. (1989). *Każń profesorów lwowskich – lipiec 1941 – studia oraz relacje i dokumenty*. Wrocław.
- August, J. (1997). *Sonderaktion Krakau. Die Verhaftung der Krakauer Wissenschaftler am 6. November 1939*. Hamburg.
- Bartelski, M. L. (1979). *Janusz Kusociński*. Warszawa.
- Bębnik, G. (2006). *Katowice we wrześniu*, 39. Katowice.
- Bonusiak, W. (1981). *Polityka ekonomiczna III Rzeszy na okupowanych obszarach ZSRR (1941–1944)*. Rzeszów.
- Bonusiak, W. (1989). *Kto zabił profesorów lwowskich?*. Rzeszów.
- Bonusiak, W. (1990). *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy*. Rzeszów.
- Bonusiak, W. (1995). *Polska podczas II [drugiej] wojny światowej*. Rzeszów (wyd. IV popr. i uzup., Rzeszów 2011).
- Bonusiak, W. (2000). Pakt Ribbentrop–Mołotow i jego konsekwencje, cz. 1. *Kwartalnik Edukacyjny*, 1, 3–13; cz. 2, 2, 3–17.

- Bonusiak, W. (2006). *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1941 („Zachodnia Ukraina” i „Zachodnia Białoruś”)*. Rzeszów.
- Borodziej, W., & Dębski, S. (2009). *Polish documents on foreign policy. 24 October 1938–30 September 1939*. Warsaw.
- Broszat, M. (1961). *Nazionalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*. Stuttgart.
- Cesarski, J. (red.). (1987). *P.P.S. Wspomnienia z lat 1918–1939* (t. 1–2). Warszawa.
- Ciołkosz, A. (1987). *Ludzie PPS, CK PPS*. Londyn 1981.
- Czajowski, J., & Majchrowski, J. M. (1987). *Sylwetki polityków drugiej Rzeczypospolitej*. Kraków.
- Czyłok, T. (1995). *Tak nadeszła hekatomba. Katowicki harcowski wrzesień 1939 roku*. Katowice.
- Deresiewicz, J. (1950). *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939–1945)*. Poznań.
- Dębski, S. (2003). *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*. Warszawa (wyd. II popr., Warszawa 2007).
- Dialog. Magazyn polsko-niemiecki*. (2002). 60.
- Diariusz i teki Jana Szembeka* (1972). (t. 4, opracował J. Zarański). Londyn.
- Draus, J. (2007). *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni*. Kraków.
- Dzięciołowski, S. (2004). *Parlament Polski Podziemnej 1939–1945*. Warszawa.
- Dz.U. RP, 1934, nr 50, poz. 473, rozporządzenie Prezydenta RP z 17 czerwca 1934 r. w sprawie osób zagrażających bezpieczeństwu, spokojowi i porządkowi publicznemu.
- Estreicher, K. jr (1944). *Cultural Losses of Poland. Index of Polish cultural losses during the German occupation 1939–1944*. London: Manuscript Edition.
- Estreicher, K. jr (2003). *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944 wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży (Cultural Losses of Poland during the German occupation 1939–1944 with original documents of the looting)*. Kraków: Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych.
- Estreicher, K. jr (2014). *Dziennik wypadków*, t. VII: Z.K. Witek (red.) 1981–1984, Kraków 2014: Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych.
- Fuhrer, A., Schön H. (2009). *Erich Koch, Hitlers brauner Zar. Gauleiter von Ostpreußen und Reichskommissar der Ukraine*. München.
- Garlicki, A. (red.). (1982). *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1939*. Warszawa.
- Gastpary, W. (1972). *Biskup Bursche i sprawa polska*. Warszawa.
- Gawęda, S. (1979). *Uniwersytet Jagielloński w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*. Kraków.
- Gilbert, M. (2002). *Holocaust. Ludzie. Dokumenty. Pamięć*. Warszawa.
- Gomolec, L., Kubiak S. (1962). *Terror hitlerowski w Wielkopolsce*. Poznań.
- Grünberg, K. (1989). *Adolf Hitler – biografia Führera*. Warszawa.
- Heller, M. (1997). *Historia imperium rosyjskiego*. Warszawa.
- Hemmerling, Z. (1975). *Maciej Rataj*. Warszawa.

- Janowicz, Z. (1951). *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945*. Poznań.
- Jastrzębski, W. (1969). *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy w latach 1939–1945*. Poznań.
- Kamiński, A. J. (1964). *Hitlerowskie obozy koncentracyjne i ośrodki masowej zagłady w polityce imperializmu niemieckiego*. Poznań.
- Kamiński, M. K. (1995). Geneza rozpętania przez Niemcy i Związek Sowiecki drugiej wojny światowej. *Wiadomości Historyczne*, 38, 1(210), 1–14.
- Kołodziejczyk, A. (1991). *Maciej Rataj 1884–1940*. Warszawa.
- Krasowski, K. (1996). *Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny*. Poznań.
- Krasuski, J. (1998). *Historia Niemiec*. Wrocław.
- Krebs, B. (1998). *Państwo – Naród – Kościół. Biskup Juliusz Bursche a spory o protestantyzm w Polsce w latach 1917–1939*. Bielsko–Biała.
- Longerich, P. (2012). *Heinrich Himmler*. Oxford.
- Longerich, P. (2014). *Himmler – buchalter śmierci*. Warszawa.
- Lubicz, J., Woliński J. (1957). Polityka okupanta hitlerowskiego wobec wyznań religijnych w Polsce w latach 1939–1945. *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce*, 9, 71–111.
- Lubosz, B. (1996). *Cienie Wieży Spadochronowej*. Katowice.
- Łuczak, A., Pietrowicz A. (2009). *Polityczne oczyszczanie gruntu. Zagłada polskich elit w Wielkopolsce (1939–1941) / Politische Flurbereinigung. Die Vernichtung der polnischen Eliten in Grosspolen (1939–1941)*. Poznań.
- Łuczak, A. (red.). (2015). *Deportacje obywateli polskich z ziem wcielonych do III Rzeszy*. Poznań.
- Łuczak, Cz. (1972). „Kraj Warty” 1939–1945. *Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań (wyd. II popr. i uzup. pt. *Pod niemieckim jarzmem. Kraj Warty 1939–1945*. Poznań 1996).
- Łuczak, Cz. (1979). *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*. Poznań.
- Łuczak, Cz. (1988). *Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze*. Poznań.
- Łuczak, Cz. (1993). *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*. Poznań.
- Łuczak, Cz. (1997). *Arthur Greiser – hitlerowski władca w Wolnym Mieście Gdańsku i w Kraju Warty*. Poznań.
- Łuczak, Cz. (2004). *Druga Rzesza i Republika Weimarska*. Poznań.
- Łuczak, Cz. (2006). *Trzecia Rzesza*. Poznań.
- Madajczyk, Cz. (1961). *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*. Warszawa.
- Madajczyk, Cz. (1970). *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce* (t. 1–2). Warszawa.
- Madajczyk, Cz. (1984). *Faszyzm i okupacje 1938–1945*, t. 1: *Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*; t. 2: *Mechanizmy realizowania okupacji*. Poznań.
- Madajczyk, Cz. (1987). *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945*. Berlin.

- Majer, D. (1981). „Fremdvölkische” im Dritten Reich. Boppard am Rhein.
- Majer, D. (1989). „Narodowo obcy” w Trzeciej Rzeszy. Przyczynki do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa. Warszawa.
- Matelski, D. (1992). Ruch narodowosocjalistyczny w Wielkopolsce w latach 1931–1939. *Przegląd Zachodni*, 4 (265), 181–204.
- Matelski, D. (1993). NSDAP w Wielkopolsce w latach 1935–1939. *Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*, 16, 223–249.
- Matelski, D. (1994). Ludność niemiecka w Kraju Warty (1939–1945). W: Sakson A. (red.), *Polska – Niemcy – mniejszość niemiecka w Wielkopolsce. Przeszłość i teraźniejszość* (s. 105–127). Poznań.
- Matelski, D. (1994a). Niemcy w Wielkopolsce w miesiącach poprzedzających wybuch II wojny światowej, *Przegląd Zachodni*, 1(270), 77–101.
- Matelski, D. (1995). Hitlerowska i stalinowska polityka eksterminacji obywateli polskich w czasie II wojny światowej. *Życie i Myśl*, 43, 2(426), 21–30.
- Matelski, D. (1996). Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce wobec narodowego socjalizmu w latach 1933–1939. W: M. Andrzejewski (red.), *Antyhitlerowska opozycja 1933–1939. Wolne Miasto Gdańsk, Prusy Wschodnie, Śląsk, Łódź* (s. 129–151). Warszawa.
- Matelski, D. (1996a). Polityka germanizacji Kraju Warty (1939–1944). W: H. Orłowski, A. Sakson (red.), *Utracona Ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie* (s. 129–142). Poznań.
- Matelski, D. (1996b). Koncepcja narodowościowa niemieckiej Europy w 1943 roku. *Sprawy Narodowościowe – seria nowa*, 5, z. 1(8), 153–192.
- Matelski, D. (1996c). Wysiedlenia – wypędzenia Polaków i Niemców w latach 1939–1949 w historiografii polskiej, W: A. Hajnicz, E. Lasota, A. Sakson (red.), *Wypędzenia Polaków i Niemców. Procesy współzależne – podobieństwa i różnice*, „Polska w Europie” (zeszyt specjalny, nr XIX, s. 104–124). Warszawa.
- Matelski, D. (1997). Jeńcy polscy w latach II wojny światowej w historiografii polskiej, W: E. Nowak (red.), *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice*. Opole, s. 17–42.
- Matelski, D. (1997a). Polityka narodowościowa PRL wobec mniejszości niemieckiej (1944–1989). *Przegląd Historyczny*, 88(3–4), 485–495.
- Matelski, D. (1999). *Niemcy w Polsce w XX wieku*. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Matelski, D. (2003). Polityka okupanta niemieckiego wobec polskich dóbr kultury (1939–1945). *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 80, 203–248.
- Matelski, D. (2003a). Polskie dobra kultury pod okupacją niemiecką (1939–1945). *Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*, 26, 285–332.
- Matelski, D. (2005). *Grabież dóbr kultury w wojnach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795)*. Poznań: Wydawnictwo Grafika.

- Matelski, D. (2007). *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku. Praca dedykowana prof. Jerzemu Krasuskiemu*, wyd. II, popr., Toruń.
- Matelski, D. (2007). *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku. Praca dedykowana prof. Jerzemu Krasuskiemu* (wyd. II, popr.). Toruń.
- Matelski, D. (2016). Niemiecka i sowiecka polityka eksterminacji obywateli polskich w latach II wojny światowej, W: K. Marciniak–Helińska, S. Wiśniewski (red.), *Drogi cierniem usłane* (s. 3–30). Czempin–Kościan–Stare Oborzyska: Zakład Poligraficzny Madruk 2.
- Matelski, D. (2016a). *Karol Estreicher jr 1906–1984 – biografia wielkiego Polaka*, t. I: *do 1939 roku*. Kraków: Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych.
- Materski, W. (2009). Liczenie strat. *Karta*, 59, 132–136.
- Materski, W., Szarota, T. (red.). (2009), *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, Warszawa.
- Michalik, M. B. (red.). (1993). *Kronika sportu*. Warszawa.
- Musielak, M. (2008). *Sterylizacja ludzi ze względów eugenicznych w Stanach Zjednoczonych, Niemczech i w Polsce (1899–1945) – wybrane problemy*. Poznań.
- Musielak, M., & Głodowska, K. B. (red.). (2015). *Medycyna w cieniu nazizmu*. Poznań.
- Nawrocki, S. (1966). *Hitlerowska okupacja Wielkopolski w okresie zarządu wojskowego. Wrzesień–październik 1939 r.* Poznań.
- Nawrocki, S. (1996). *Wysiedlanie Polaków z Kraju Warty w latach 1939–1945*, W: H. Orłowski, A. Sakson (red.), *Utracona Ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie* (s. 119–127). Poznań: Instytut Zachodni.
- Nawrot, R. (2008). *Janusz Kusociński – bieg aż do krwi*. Warszawa.
- Pietrowicz, A. (2016). *Wrzesień 1939 r. w Wielkopolsce*. <http://www.1wrzesnia39.pl/39p/teksty/8798,Wrzesien1939rWielkopolsce.html>
- Pindel, K. (1979). *Obrona Narodowa 1937–1939*. Warszawa.
- Pindel, K. (1995). *Obrona terytorialna w II Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- Pipes, R. (1990). *Rosja carów*. Warszawa (wyd. II popr., Warszawa 2006).
- Pipes, R. (2005). *Rosja bolszewików*. Warszawa.
- Polityka*, (2002, 22 czerwca), 2355(25).
- Połuszejko, G. (2011). *Obco brzmiące nazwisko będziesz nosił... – rodzina Longchamps de Bérier*. Lublin.
- Radziwończyk, K. (1968). *Plany polityczne Trzeciej Rzeszy wobec Polski i ich realizacja w okresie od 1 września do 25 października 1939 r.* W: *Najnowsze dzieje Polski 1939–1945* (t. 12, s. 5–38). Warszawa.
- Redzik, A. (2005). *Longchamps de Bérier – zarys dziejów rodu*, W: K. Karolczak (red.) (2005), *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura*, t. 5: *Ludzie Lwowa*. Kraków.
- Redzik, A. (2006). *Roman Longchamps de Berier (1883–1941). Kwartalnik Prawa Prywatnego*, 1, 5–108.
- Rees, L. (2005). *Auschwitz. Naziści i „ostateczne rozwiązanie”*. Warszawa.
- Rutowska, M. (1984). *Straty osobowe i materialne kultury w Wielkopolsce w latach II wojny światowej*. Warszawa

- Rutowska, M. (2003). *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*. Poznań.
- Siekanowicz, P. (1991). *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934–1939*. Warszawa.
- Szarota, T. (2010). *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*. Warszawa.
- Sziling, J. (1988). *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*. Toruń.
- Śleszyński, W. (2003). *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934–1939*. Białystok.
- Śliwa, M. (1980). *Mysł polityczna Mieczysława Niedziałkowskiego*. Warszawa.
- Taras, A. (2015). *Anatomia nienawiści. Stosunki polsko-rosyjskie XVIII–XX w.* Warszawa.
- Wandycz, P. S. (1988). *Dyplomacja polska w latach 1914–1945. Cele i osiągnięcia. W: Polish Diplomacy 1914–1945. Aims and Achievements. A Lecture in English and Polish*. London: Orbis Books.
- Wardzyńska, M. (2009). *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*. Warszawa.
- Wegener, T. (2003). *Juliusz Bursche – biskup w dobie przełomów*. Bielsko-Biała.
- Witek, Z. K. (red.). (2003). *Dokumenty strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944 z archiwum Karola Estreichera (Cultural Losses of Poland during the German Occupation 1939–1944. Documents from the Archives of Karol Estreicher)*. Kraków: Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie.
- Witek, Z. K. (red.). (2015). *Dokumenty rewindykacji polskich dóbr kultury zrabowanych przez Niemców w latach 1939–1944 z archiwum Karola Estreichera jr. największego rewindykatora w historii Europy (1939–1975)*. Kraków: Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych.
- Wróbel, J. (2004). *Maciej Rataj – marszałek Sejmu*. Warszawa.
- Zieliński, Z. (red.). (1982). *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945*. Warszawa.
- ZSRR–Niemcy 1939–1941. *Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko-niemieckich w okresie od kwietnia 1939 r. do lipca 1941 r.* (1990). Wilno.

Źródła map i fotografii

- Adolf Hitler. (b.d.). Pobrane z <http://media.iwm.org.uk/iwm/mediaLib/21/media-21329/large.jpg>
- Albert Forster (b.d.). Pobrane z <https://pl.pinterest.com/pin/444378688204514052/>
- Arthur Greiser (b.d.). Pobrane z <https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/736x/e5/58/f2/e558f2a276edd9bb9d4341b2be0aa262.jpg>
- Erich Koch (b.d.). Pobrane z https://pl.wikipedia.org/wiki/Erich_Koch
- Execution of Poles by German Einsatzkommando. (1939). Pobrane z https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/47/Execution_of_Poles_by_German_Einsatzkommando_Oktober1939.jpg
- Hans Frank (b.d.). Pobrane z http://www.chesshistory.com/winter/pics/cn4819_frank2.jpg

Heinrich Himmler. Pobrane z https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/79/Bundesarchiv_Bild_183-S72707,_Heinrich_Himmler.jpg

Polish farmers killed by German forces. (1943). Pobrane z https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e0/Polish_farmers_killed_by_German_forces,_German-occupied_Poland,_1943.jpg